

ZSOLDOS ATTILA

A királyi vármegye az Árpád-kori Magyarországon

A MAGYAR KIRÁLYSÁG A 11. SZÁZAD KÖZEPÉN

Nógrád vármegye címere

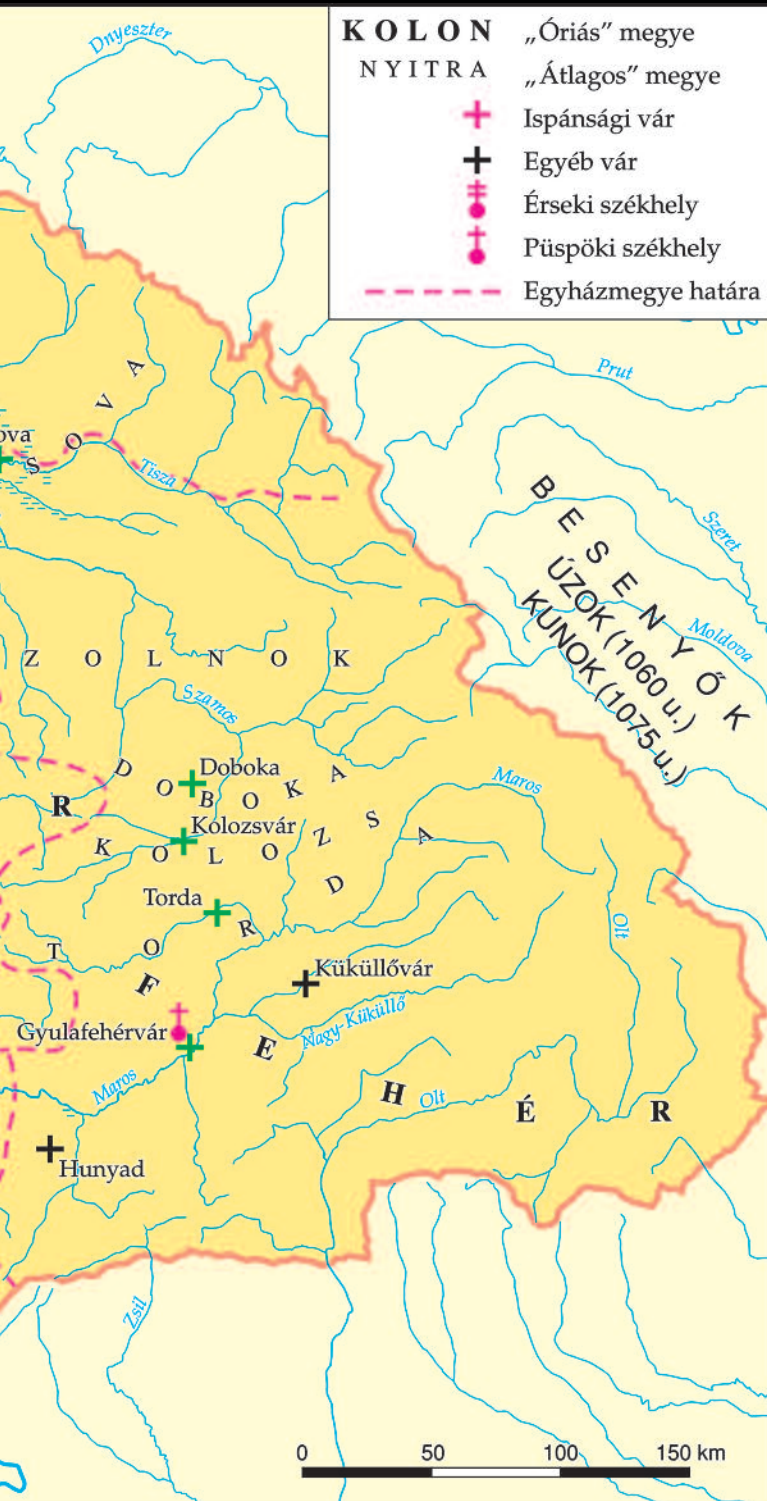
Zemplén vármegye címere

Somogy vármegye címere

Trencsén vármegye címere

Az a folyamat, amelyet közkeletűen államalapításnak nevezünk, számos elemből állt. Ezek némelyike – mint például a Kárpát-medence politikai egyesítése érdekében vívott harcok, a koronázás vagy éppen a keresztény egyházszervezet kiépítésének egyes lépései – jól azonosíthatóak, s szerencsés esetben akár az időpontjuk is meghatározható.

Máskor csupán a szervezőmunka eredményeként létrejött intézmények tűnnek fel forrásainkban. Ez utóbbiak közé tartozik az ország területi igazgatásának alapjaként az első ezredfordulót követő évtizedek során létrejött megyeszervezet.

A megye ma is létező intézménye az államszervezés idején mint királyi vármegye kelt életre, s az azóta eltelt időben hosszú utat járt be és számos változáson ment keresztül. Ennek a fejlődésnek az első háromszáz évét követjük nyomon az alábbiakban.

A Szent István király (1000–1038) korából ránk maradt és hiteles információkat közvetítő kevés forrás egyike az az oklevél, amelyet az államalapító király a veszprémi püspökség számára 1009-ben adott ki. Az okmány felsorolja azokat a birtokokat, amelyeket az uralkodó a Szent Mihály tiszteletére alapított veszprémi püspökségnek adományozott, egyúttal meghatározza a veszprémi egyházmegye területét az alábbi módon: „négy várat, név szerint Veszprémet, ahol a püspökség székhelye van, Fehérvárat, Kolont és Visegrádot Szent Mihály veszprémi egyháznak rendeljük alá minden templomukkal, kápolnáikkal és oltáraikkal, háttáraikkal és vidékeikkel”. Az oklevél szövege régóta ismert a történészek előtt – első alkalommal 1768-ban jelent meg nyomtatásban –, s az is régi felismerés, hogy a négy várat, valamint azok „háttarait” és „vidékeit” említő megfogalmazás voltaképpen négy vármegyére vonatkozik. Forrásunk tehát a magyar területi igazgatás nagy múltú, ám az évszázadok során számos változáson átesett alapintézményének, a megyének a kezdeteihez kalauzolja el olvasóját. Igaz, egyúttal mindjárt rejtvényt is felad, hiszen az oklevélben feltűnő négy megye közül kettő, Visegrád és Kolon ekkor szerepel először és utoljára történeti emlékeinkben, így annak a területnek a pontos azonosítása, amelyre egykor kiterjedtek, még akkor sem egyszerű feladat, ha megalapozottan feltételezhető, hogy előbbi a veszprémi egyházmegyének inkább az északi, utóbbi pedig a déli részén keresendő.

A LEGKORÁBBI MEGYÉK

A Szent István korából ránk maradt források alapján néhány megyéről több-kevesebb bizonyossággal megállapítható – vagy legalább megalapozottan feltételezhető –, hogy már az állam-szervezés első évtizedeiben életre keltek. Az 1009. évi oklevélben említett négy megyén kívül ezek közé tartozik még Bihar, Csanád, Doboka, az erdélyi Fehér, Győr, Hont és Nyitra. Az egyes megyék Szent István-kori léte mellett különböző súlyú érvek hozhatók fel. Csanád megye esetében meglehetősen részletgazdag történet áll rendelkezésünkre az 1046-ban vértanúhalált halt Gellért püspök bővebb szövegezésű legendájának köszönhetően. Ennek ma ismert szövege ugyan kései, 14. század végi megformálású, ám kétségtelenül

korai forrásra vagy forrásokra vezethető vissza, s történeti adatai javarészt megbízható információkat tartalmaznak Szent István korára nézve.

A legenda szerint az István hatalmának ellenszegülő Ajtony a Maros, a Tisza, a Duna és Erdély által határolt országrészt tartotta uralma alatt. Ajtonyt István seregevezére, Csanád győzte le, s ezt követően a király úgy rendelkezett, hogy Ajtony várát, Marosvárt azontúl Csanádvárnak, uralmi területét pedig Csanád megyének nevezzék, s Csanádot állította a megye élére ispánként. Nem sokkal ezután került sor az Ajtony

tónak látszik. Ahogy Csanád megye megszervezése követte Ajtony leverését, ugyanúgy indokolt arra gondolni, hogy az erdélyi Gyula legyőzése után is megtörtént az ily módon István tényleges uralma alá került terület megszervezése. Ez alkalommal azonban nincs olyan forrásunk, amely megvilágítaná a részleteket, s nem is állítható, hogy Erdély korai történetét illetően tisztán látnánk. Az egyik – hagyományosnak mondható s némileg talán valószínűbbnek ítéhető – elképzelés szerint az István által 1003-ban legyőzött erdélyi Gyula központja a későbbi Gyu-

Tolna vármegye címere

Turóc vármegye címere

egykori területére kiterjedő csanádi egyházmegye megszervezésére, melynek első püspöke éppen Gellért lett.

A Csanád-történet motívumai jutnak szerephez több megye esetében az azok korai eredete mellett érvelő elképzelésben. Ha ugyanis Csanád megyét valóban első ispánjáról, Csanádról nevezték el, akkor ez megtörténhetett más megyék esetében is. Márpedig Hont megye elnevezése Szent István egy másik bizalmasának, a Koppány elleni harc történetében felbukkanó Hontnak a nevével hozható kapcsolatba, miként az Ajtony legyőzéséről szintén megemlékező Anonymus által Csanád apjaként szerepeltetett Doboka neve az erdélyi Doboka megye elnevezésében köszön vissza. (Ez utóbbi esetben azonban némi óvatosságra int Anonymus adatainak közismert megbízhatatlansága.)

Csanád megye példája mindenestre más szempontból is kiaknázha-

lafehérvár volt, s „ország”-ának egykori területén kelt életre az eredetileg Dél-Erdély egészét magában foglaló erdélyi Fehér vármegye. Más vélemény szerint azonban Gyula területe Erdély északi részén kereshető, s utódként Doboka vármegye jelölhető meg, amely egykor jóval nagyobb kiterjedésű volt, mint a történeti adatokból ismert megye, az erdélyi Fehér megye előzménye viszont István egy másik ellenfelének, bizonyos Keánnak a dél-erdélyi bolgár államalakulata lehetett.

Nyitra megye Szent István-kori megszervezése mellett ugyanakkor nemcsak az szól, hogy vára az István ellen lázadó Vazul börtönként szolgált, hanem az is, hogy 1111-ben olyan személyeket hallgattak meg egy jogvita során, akik akkor már több mint nyolcvan éve éltek Nyitra vár(os)ában, s apjuk egykor nyitrai ispán volt. Bihar és Győr megyék korai megszervezését

pedig egyházigazgatási sajátosságaikból következő érvek támasztják alá.

Más esetekben ugyan a megyét nem tudjuk megnevezni, mégis bizonyosra vehető, hogy joggal számolhatunk Szent István-kori létükkel. Aligha lehet ugyanis kérdéses, hogy abban az országban, ahol a kereszténység elterjesztése olykor erőszakkal történt, az egyházszerkezet kiépítése csak a világi hatalom támogatásával, annak védőszárnyai alatt volt lehetséges. A legkorábbi megyék kérdéséről ez azt jelenti, hogy a megye vagy megyék megszervezése feltétlenül megelőzte az egyház-

két megyecsoporthoz kelt életre: az erdélyi Fehérhez hasonló „óriás” megyéké, illetve a hozzájuk képest kisebb, „átlagos” nagyságúnak tekinthetőké. Nyilvánvaló, hogy ekkora területi különbségek még a 11. század viszonyai között is érzékelhetőek voltak. A jelenlétre a két megyecsoporthoz területi eloszlása kínál magyarázatot: „átlagos” méretű megyék megszervezésére az Árpádok által már a Szent István-i államszervező harcok előtt is uralt területeken került sor, míg „óriás” megyék ott jöttek létre, ahol az Árpádoktól független hatalmi központ vezetője beho-

magyar történetírás képviselői körében uralkodónak számított ez a nézet.

A második világháborút követően viszont a megyei intézmény esetleges szláv előzményeinek keresése és hangsúlyozása került előtérbe, ami mellett a legfőbb érvként azt hozták fel, hogy a megyével kapcsolatos magyar szavak egy része, mint éppen a „megye” szó kétségtelenül, illetve az „ispán” kifejezés nagy valószínűséggel szláv jövevényszó a magyar nyelvben. A tekintetben azonban már megoszlottak a vélemények, hogy a megye szláv előzményei vajon a dunántúli pannonszlávokhoz, az Erdélyben és az Alföld délkeleti szegletében kimutatható bolgárszlávokhoz vagy netán az ország északnyugati részén tovább élő morvaszláv csoportokhoz köthetők-e.

A mai magyar történetírás képviselőinek többsége mindkét elmélet igazában kételkedik. A megye keleti frank (bajor) eredetét az teszi valószínűtlenné, hogy az első ezredforduló Magyarországnak viszonyai nyilvánvalóan jóval kezdetlegesebbek lehettek, mint a korabeli németországiak, így egy ottani minta egyszerű átvétele aligha eredményezett volna működőképes intézményt. A különböző szláv előképek esetében viszont az jelenti a legnagyobb nehézséget, hogy a szóba jöhető szláv intézményeket éppen a magyarok pusztították el a Kárpát-medence elfoglalásával szükségképpen együtt járó harcok során, s annak feltételezése, hogy ezek jó száz évvel később mintegy varázsütésre mégis újjáéledtek, meglehetősen képtelen gondolatnak tűnik. Keleti frank (bajor) és szláv hatások kétségtelenül érthették a kiformalódó megyeszervezetet, ám ezek megmaradtak felszíni hatásoknak.

Arra, hogy a magyar megyeszervezet eredetének kutatásakor a kérdés-kör egyetlen elemének kiragadása milyen bizzarr eredményre vezethet, az egyik legkorábbi megye, a már említett Visegrád példája figyelmeztet. A helynév kétségtelenül szláv, a vár, amelyet jelölt, egy római castrum részleges helyreállításával épült meg, a vár pedig iráni eredetű magyar szó, Visegrád vármegye ugyanakkor mégis sajátosan magyar intézmény volt, amelynek szláv eredeztetése éppoly komolytalan kísérlet lenne, mint esetleges római vagy iráni gyökereinek keresése.

A mai magyar történetírásban uralkodó véleménynek számít, hogy a megyei intézmény alapvetően belső fejlődés eredménye, egyszerűen azért, mert mindazon esetekben, amikor for-

Zólyom vármegye címere

Nyitra vármegye címere

megyék kialakítását egy-egy ország-részben. A bizonyosan Szent István uralkodása idején alapított egri, kalocsai és pécsi egyházmegye területén tehát különösebb kockázat nélkül feltelezhető legalább egy-egy megye megszervezése már ez idő tájt. Az egri egyházmegyében mindenekelőtt – a későbbi Heves(újvár), Abaúj(vár) és Sáros megyéket magában foglaló egykori – Újvár megye, a kalocsai Bács vagy Bodrog (esetleg mindkettő), míg a pécsiben a püspökség székvárosának helyet adó Baranya mellett még Tolna is felmerülhet ily módon.

A legkorábbi megyék esetében feltűnő, hogy területüket illetően nagyszámú különbségek figyelhetők meg. Győr megye területe a 2000 km²-t sem éri el, ezzel szemben az erdélyi Fehér megyéé több mint 46 000 km². Szent István megyeszervező tevékenysége eredményeként tehát szemlátomást

dolt Szent Istvánnak, vagy a király fegyverrel volt kénytelen elismertetni uralmát a terület korábbi urával.

MINTÁK VAGY ELŐZMÉNYEK?

A megyei intézmény eredete – és a létrejöttében szerephez jutó esetleges idegen minták azonosítása – számos vitát váltott ki a magyar történetírásban belül. Mivel István – legalábbis amíg sógora, II. Henrik császár (1002–1024, császár 1014-től) életben volt – jó kapcsolatokat ápolt a Német-római Császársággal, kézenfekvőnek tűnhet arra gondolni, hogy az ország megyékre alapozott igazgatásának ötlete az István udvarában fontos szerepet játszó német előkelőktől és egyházi személyektől származott, s ők közvetíthették a mintát is. A két világháború közötti

rásaink némi támpontot nyújtanak valamely megye kialakulásának vizsgálatához, a megye előzményeként a magyar törzsi arisztokrácia egy-egy képviselőjének uralmi körzete sejlik fel a háttérből. A korai Csanád megye bizonyosan azonos volt Ajtony egykori hatalmas „országával”. Történetírói viták miatt bizonytalanabb, de mégiscsak alapos okkal feltételezhető kapcsolat kereshető Koppány uralmi területe és

a királyi udvarházak körül kialakított udvari birtokszervezet, hanem hatalmi szereppel bíró intézmény volt. Ez biztosította az ország katonai megszállását, lehetővé téve, hogy akár külső támadások elhárítására, akár belső lázongások elfojtására rendelkezésre álljon gyorsan mobilizálható fegyveres erő. Az egyes várakhoz tartozó, olykor egyesével, más-kor kisebb csoportokban elhelyezkedő várföldek és a rajtuk élő, „várnépbeli-

kötelezettségei a hadakozásra korlátozódtak. Közülük kerültek ki azok is, akik a várispánság igazgatásának egyik vagy másik részterületén láttak el meghatározott feladatokat: katonai ügyekben a hadnagy volt illetékes, a vár karbantartásáért a várnagy felelt, a bírásokban az udvarispán járt el. A várnépbeliek két speciális feladatot ellátó csoportját, a hírek továbbítása és más kisebb igazgatási teendők ellátása

Bars vármegye címere

Fejér vármegye címere

Liptó vármegye címere

Kolon megye, illetve a kabar törzsfői szállásterület és Újvár megye vagy a Gyulák és az erdélyi Fehér megye között, s alighanem Bihar is egy törzs szállásterületére vezethető vissza.

A VÁRISPÁNSÁGOK

Szent István 1009. évi oklevele a négy megyéire egy-egy vár megnevezésével, valamint az azokhoz tartozó „határok” és „vidékek” említésével utal, ami pontosan tükrözi a megye szervezetének jellemzőit. Az első ezredfordulót követő évtizedekben – s a későbbiekben is még jó ideig – a megyei intézmény szervezetének belső vázát egy sajátos királyi uradalomtípus, a várispánság alkotta. A királyi népek és birtokok egy csoportját ugyanis az államszervezés során az országban talált és helyreállított vagy éppen István parancsára újonnan emelt várak alá osztották be.

Az így létrejött királyi várszervezet nem az uralkodó és családja, valamint udvartartásuk ellátását szolgálta, mint

nek” nevezett szolgálónépek alkottak egy-egy várispánságot, melyek ilyen formán területileg össze nem függő birtoktestekből álló uradalmak voltak.

A várispánságok szervezeti rendjét elsősorban 13. századi forrásaink világítják meg. A várnépbeliek, miként a többi királyi szolgálónép is, a király tulajdonában álló szolgálók voltak, akiket a várispánság fenntartásához szükséges különféle szolgálatok ellátására rendeltek. Forrásaink szőlőműveseket, szűcsöket, halászokat, vadászokat, kenyérsütőket, ácsokat, kapu-, börtön-, erdő- és hídőröket, valamint jó néhány másfajta szolgálatot ellátó várnépet emlegetnek. A várnépbelieket századokba szervezték, melyek nem katonai, hanem adóztatási és munkaszervezési egységek voltak. A századok élére eleinte a várispánság szolgálatába álló szabadokat helyeztek, belőlük alakult ki a 11. század utolsó negyedére a várjobbágyok rétege.

A várjobbágy szintén szolgarendű volt, csakhogy míg a várnépbelieket számos adó terhelte, a várjobbágyok

terén foglalkoztatott hirdetőket és a határ menti megyék várispánságaiban a mai fogalmaink szerinti országhatárok őrzésével szolgáló öröket nem szervezték századokba: az előbbieket a hirdetőnagy, az utóbbiakét az őrnagy irányította.

A várispánságok többsége mind területi, mind szervezeti vonatkozásban szoros szálakkal kapcsolódott az ország területi igazgatásának alapintézményéhez, a megyéhez. Az egyes várak alá rendelt földek láncolata kirajzolta a vár uralmi körzetének határát, s az ezen a határon belül fekvő terület egésze tette ki magát a megyét. A megye tehát területileg nem volt független a várispánságtól. Némi leegyszerűsítés árán elmondható, hogy Szabolcs megye ott volt, ahol a szabolcsi várispánság működött, illetve fordítva: a vasi várispánságnak Vas megyében feküdtek a birtokai. Másfelől azonban a várispánság és a vármegye nem azonosítható egymással, hiszen a megye a helyi várispánság földállománya mellett a határain belül fekvő egyéb királyi birtokokat, valamint az

egyházak és a világi magánbirtokosok földjeit is magában foglalta. A megye tehát, ellentétben a várispánsággal, egy önmagába visszatérő határvonallal körülírható területre terjedt ki, s ez a jellemző tette alkalmassá arra az 1009. évi oklevélben említett négy megyét, hogy megnevezésükkel határozzák meg a veszprémi egyházmegye területét.

A várispánság és a megye közötti szervezeti kapcsolat a legvilágosabban

gyék – mint például Bars, Gömör vagy Zemplén – ispánjai soha nem (vagy csak nagyon ritkán) szerepelnek ezekben az úgynevezett méltóságsorokban, más megyék kormányzói viszont rendszeresen előfordulnak. Ez utóbbiak közé tartozott például Somogy és Pozsony.

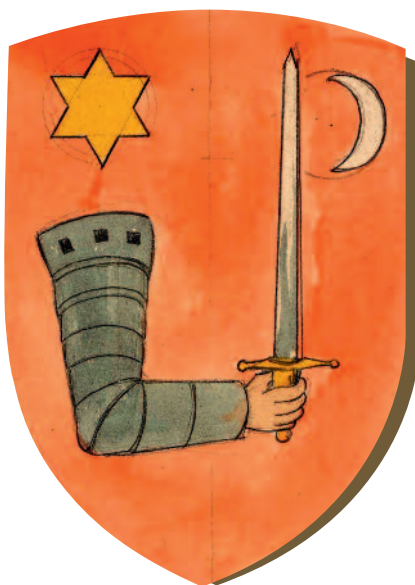
A megye és a várispánság intézményeinek összefonódása miatt az élükre állított ispán hatalma is sajátos kettőséget mutat. A várispánság alá rendelt

gedte az ispánnak a megyéből befolyó jövedelmek harmadrészét, a többi – a „királyketteje”, ahogy a korban mondták – a királyi kincstárba került.

A megyei intézmény ezen archaikus típusát a magyar történetírás „királyi vármegye” néven emlegeti, s ez még akkor sem kifogásolható, ha tény, hogy nincs egyetlen olyan forrásunk sem, melyben ez a kifejezés előfordulna. Utólagosan megalkotott, történettudomá-

Csanád vármegye címere

Hont vármegye címere

Csongrád vármegye címere

abból a tényből tűnik ki, hogy a várispánság élén álló várispán volt egyszerre mind a megyét kormányzó megyésispán. Az ispánt a király nevezte ki, az esetek túlnyomó többségében az előkelő rokonságoknak az uralkodó kegyét és bizalmát élvező tagjai közül. Az ispáni megbízás a király „tetsése tartamára” szólt, azaz az uralkodó saját belátása szerint adhatott vagy vehetett el ispáni méltóságot; mindenesetre a rendelkezésünkre álló adatok szerint az ispánságok – és más királyi tisztségek – betöltőinek személye meglehetősen gyakran változott.

A megyésispánok az Árpád-korban helyet kaptak a királyt az ország kormányzásában segítő s az operatív politikai döntéseket meghozó királyi tanácsban. Az egyes megyésispánságok politikai súlya ugyanakkor a jelek szerint különböző volt. Ez főként abból sejthető, hogy amikor a 12. század végén kialakuló gyakorlat szerint szokássá vált az ünnepélyes királyi kiváltságlevelek végén felsorolni a legfontosabb egyházi és világi méltóságok viselőit, egyes me-

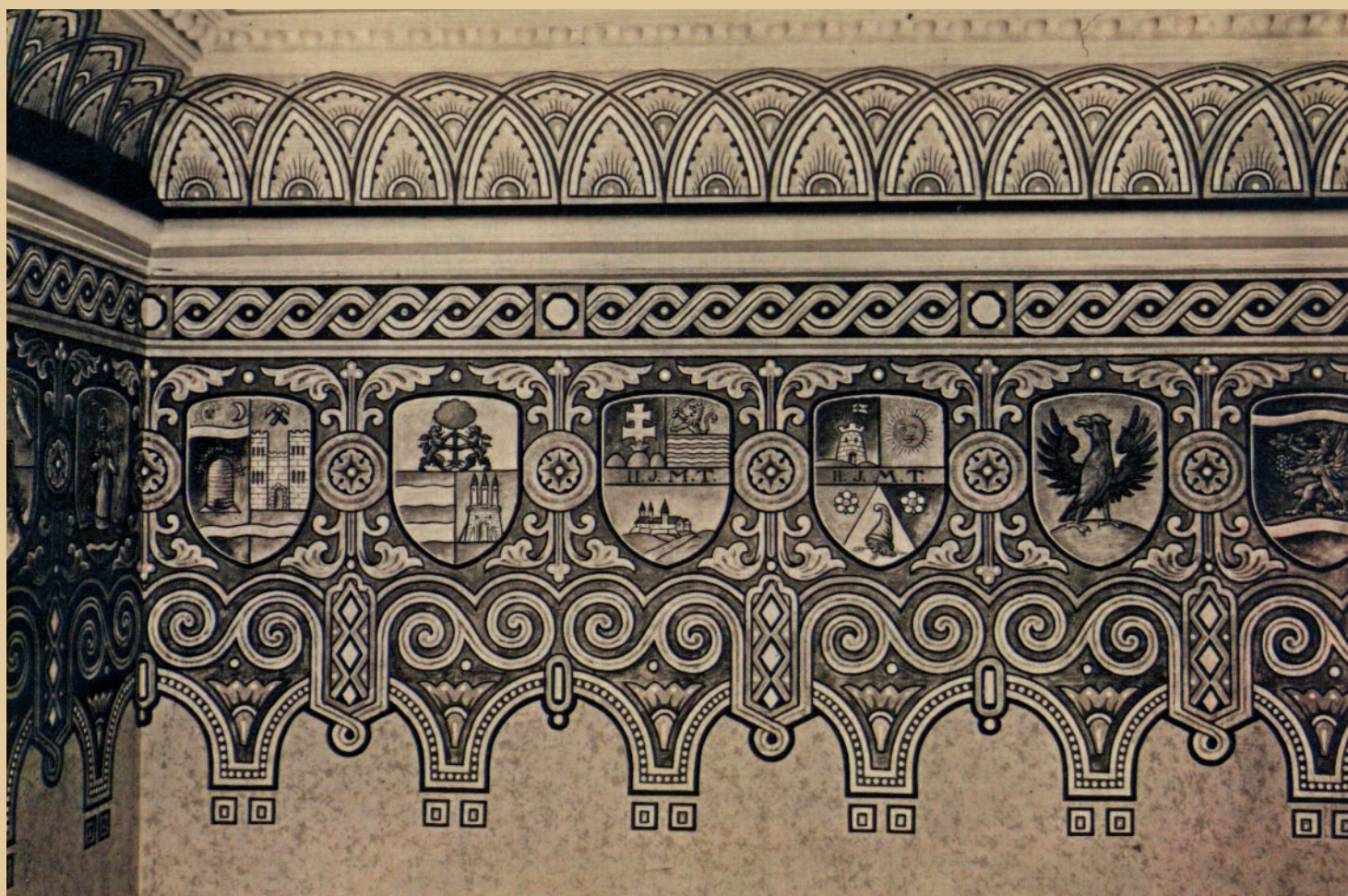
népek minden ügyében – mint várispán – az ispán volt az illetékes, s az egyes feladatok ellátásában az előbbiekben említett várispánsági tisztségviselők segítettek. Az ispánnak – mint megyésispánnak – a hatalma ugyanakkor számos vonatkozásban kiterjedt a várispánsághoz nem tartozó, de a megyében élő személyekre is. Az ispán vezette hadba a megye katonáskodásra kötelezett lakosait, ő hajtotta be a királyt illető adókat, vámokat és egyéb jövedelmeket, s ő gondoskodott a rend fenntartásáról.

A várispánságtól független megyebeliek pereiben eredetileg nem a megyésispán, hanem megyéenként két-két, saját bírói kerülettel rendelkező királyi bíró ítélt meg, s tevékenységükben az ispán legfeljebb akkor jutott szerephez, ha az ítélet végrehajtásához karhatalomra volt szükség. (A megyei bírák a 12. század folyamán elveszítették önállóságukat, a megyésispán alárendeltjeivé váltak.) Mindezen feladatok zavartalan ellátásának anyagi hátterét az teremtetten meg, hogy az uralkodó át-

nyí szakkifejezésről van tehát szó. A megye „királyi” jellege mindazonáltal valóban szembeűnő: ispánja az uralkodó tisztségviselője volt, aki a rábízott megyét a királyi birtokok egyik fajtájára, a várispánságra támaszkodva kormányozta, s ennek során magától érteendő természetességgel vette igénybe a megyei igazgatás terén adódó feladatok ellátásában a királyi szolgálonépek egyik csoportjához tartozó várjobbágyokat. A korai megyék „királyi” jelzőjét más szempontból az a körülmény indokolja, hogy a 11–12. században – a nagy királyi birtokadományok előtt – az egyes megyék területének és népességének nagy része valamelyik uralkodói birtokszervezethez tartozott.

A HATÁRVÁRISPÁNSÁGOK

Amint az az eddigiekből kiderül, a korai kialakulású vármegyék nélkülözhetetlen alkotóeleme volt a várispánság intézménye. Ugyanez a megállapítás fordítva már nem igaz, mivel a vár-

ispánságoknak volt egy olyan típusa, amely a megyeszervezettől függetlenül működött. Ezen várispánságok szervezete és egyéb jellemzői semmiben sem különböztek a megyei intézménnyel szimbiózisban élő várispánságokéitól. Létrehozásukat az indokolta, hogy az ország egyes részein, ahol a megyeszervezet már korábban kialakult, valamilyen oknál fogva szükségesnek látszott a várispánsági hálózat sűrítése.

Ilyen terület volt az Árpád-kori Magyarország északnyugati része, ahol Szent István uralkodása idején előbb lengyel, majd 1024 után német támadásoktól lehetett tartani. Nem véletlen tehát, hogy a Vág folyó völgyében viszonylag sűrűn követik egymást az ilyen várispánságok, de létesültek az ország más vidékein is, hasonló számban elsősorban a Drávától délre fekvő, a 13. századtól Szlavóniának nevezett területen. Ezen várispánságok földrajzi fekvése indokolja, hogy határvárispánságoknak tartjuk őket.

A későbbi szervezés miatt a határvárispánság vára valamely olyan me-

gyében épült meg, amelynek megvolt a maga „saját” várispánsága, földjei pedig jelentős szórtságban, esetenként a várispánság központjától nagy távolságra feküdtek. Az e típusba tartozó várispánságok közül a legjobban ismert szolgálgyőri (más néven: galgóci) birtokai történetesen a várnak helyet adó Nyitra megye mellett további tizenöt megyéből ismertek, amelyek között ott találjuk a meglehetősen távoli Tolnát, Vast, Veszprémet és Zalát is. A Vág völgyében fekvő ilyen várispánságokat valamikor Szent István uralkodásának második felében szervezhatték meg, a Drávától délre valamivel később, a 11. század második felének évtizedeiben került erre sor.

A határvárispánságokkal kapcsolatosan szembeűnő, hogy ezek – ellentétben a megyésispánságokkal – az 1270-es évekig alig-alig szerepelnek a királyi oklevelek méltóságsoraiban, amiből bizvást következtethetünk alacsonyabb presztízsükre. Erre a jellegzetességre az a feltételezés adhat magyarázatot, mely szerint eredetileg az ilyen várispá-

nok annak a megyésispánnak az alárendeltjei voltak, akinek a megyéjében feküdt ispánságuk központja.

ÚJ MEGYÉK ALAKULÁSA

Valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, hogy Szent István hosszú uralkodása idején végül is hány megye megszervezésére került sor. Az azonban talán feltehető, hogy az előbbieken említett tíz-egynéhány megyénél valamivel többről lehet szó. A 12–13. századra vonatkozó forrásaink viszont egybehangzóan 70 körülre teszik a számukat, ami azonban csak akkor fogadható el, ha a határvárispánságokat is beleértjük e magas számba. Mindenesetre vitathatatlan, hogy az Árpád-kor folyamán egyáltalán nem számított ritkaságnak, ha új megye jött létre.

A 11–12. században ennek általános formája a nagyobb megyék feldarabolása lehetett. Az 1009-ben említett Kolon megye területén már 1061 előtt bizonyosan kialakult az önálló Somogy